

УДК 373.3.016:81-028.3

DOI <https://doi.org/10.32782/apv/2021.6.10>

Ольга МАКАРУК

викладач кафедри філології, Коломийський навчально-науковий інститут ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», вул. Миколи Лисенка, 8, м. Коломия, Івано-Франківська область, Україна, 78200

ORCID: 0000-0002-2894-077X

Бібліографічний опис статті: Макарук, О. (2021). Психологічні засади формування мовно-мовленнєвої компетентності у здобувачів початкової освіти Нової української школи. *Acta Paedagogica Volyniensis*, 6, 59–64, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2021.6.10>

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОВНО-МОВЛЕННЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

У статті зазначено, що проблема формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів початкових класів є нині актуальною в контексті вимог Нової української школи, переходу від знаннєвої освітньої парадигми до компетентнісної. У публікації висвітлено поняття мови й мовлення на основі аналізу лексикографічних праць, психологічних та лінгводидактичних джерел. Описано зовнішню усну, зовнішню письмову та внутрішню форми мовлення.

У науково-методичній розвідці визначено основні психологічні процеси, які важливо враховувати під час формування мовно-мовленнєвої компетентності учнів початкової школи. Це увага, уява, мислення, пам'ять, сприймання й розуміння, властивості психіки (емоції, почуття), а також мовне чуття особистості, її досвід комунікації у реальному та віртуальному просторі. Уточнено зміст поняття «мовне чуття» як уміння користуватися мовними засобами відповідно до комунікативної ситуації на основі відчуттів, інтуїції. Окреслено види уваги: мимовільна, довільна, післядовільна, та види мислення: за ступенем новизни й оригінальності (репродуктивне (відтворювальне) і продуктивне (творче), за способом і формою діяльності (наочно-дійове, наочно-образне, словесно-логічне (абстрактне)).

У процесі роботи над науковою розвідкою використовувалися такі методи дослідження: теоретичні: аналіз і синтез психологічної, педагогічної, лінгвістичної та методичної літератури з досліджуваної проблеми; аналіз нормативних документів Нової української школи, теоретичне осмислення, систематизація й узагальнення наукових здобутків у галузі лінгводидактики навчання мовно-літературної освітньої галузі НУШ; емпіричні: педагогічне безпосереднє й опосередковане спостереження за освітнім процесом під час вивчення мовно-літературної освітньої галузі в Новій українській школі; бесіди з учителями й учнями.

Ключові слова: мовно-мовленнєва компетентність здобувачів початкової освіти, зовнішнє і внутрішнє мовлення, увага, уява, мислення, пам'ять, мовне чуття учня.

Olha MAKARUK

Lecturer at the Department of Philology, Kolomyia Institute of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Lysenko str., 8, Kolomyia, Ivano-Frankivsk region, Ukraine, 78203

ORCID: 0000-0002-2894-077X

To cite this article: Makaruk, O. (2021). Psykhologichni zasady formuvannya movno-movlennievoi kompetentnosti u zdobuvachiv pochatkovoї osvity Novoi ukrainskoї shkoly [Psychological foundations of language and speech competence development among primary school students of the New Ukrainian School]. *Acta Paedagogica Volyniensis*, 6, 59–64, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2021.6.10>

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF LANGUAGE AND SPEECH COMPETENCE DEVELOPMENT AMONG PRIMARY SCHOOL STUDENTS OF THE NEW UKRAINIAN SCHOOL

The paper notes that the issue of forming language competence of primary school students is now relevant in maintaining the requirements of the New Ukrainian School, the transition from the knowledge-based educational paradigm to the competence-based one. The paper covers language and speech concepts based on an analysis of lexicographical works, psychological and linguo-didactic sources. The external oral, external written and internal forms of speech have been described.

The main psychological processes that are crucial to consider when developing the speech competence of the primary school students have been identified in the present paper. These are attention, imagination, thought, memory, perception and comprehension, properties of the psyche (emotions, feelings), as well as the linguistic sense of the individual, his/her expertise both in actual realm and cyber domain communication. The meaning attributed to the notion of linguistic flair as the ability to use linguistic means appropriate to the communicative situation based on perception and intuition has been clarified. The following types of attention have been distinguished: involuntary, voluntary, post-voluntary, and types of thought: in order of novelty and originality (reproductive and productive), by method and form of work (visual-active, eye-mindedness, verbal (abstract)).

The following research methods were employed: theoretical: analysis and synthesis of psychological, pedagogical, linguistic and methodical literature on the study issue; analysis of regulatory documents of the New Ukrainian School, theoretical elaboration, classification and synthesis of scientific developments in the field of linguodidactics of language and literature education sector at the New Ukrainian School; empirical: direct and indirect observation over the educational process in the study of language literary education sector at the New Ukrainian School; conversations with teachers and students.

Key words: language and speech competence of primary education seeker, internal and external speech, attention, imagination, thought, memory, student's linguistic feeling.

Постановка наукової проблеми та її значення. Реформування шкільної освіти в Україні, модернізація початкової освіти, сучасний підхід до навчання мови в початковій школі має пізнавально-практичне спрямування, тобто зорієнтований на формування в учнів комунікативної компетентності, на виховання мовної особистості, яка бездоганно володіє лінгвістичними знаннями, вміннями створювати власні висловлювання різних типів, стилів і жанрів мовлення. Комунікативно-діяльнісний підхід до навчання української мови спонукає вчителя розвивати мовлення учнів як один із головних чинників у пізнанні нового, важливого, цікавого, в досягненні успіху в навчанні та майбутній професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх десятиліть проблему формування мовно-мовленнєвої компетентності учнів розглянуто в різних аспектах, таких як: основні закономірності розвитку мовлення (І. Зимня, Т. Ладиженська, М. Львов, М. Стельмахович, М. Пентилюк та ін.); розроблення мовного компонента загальноосвітньої підготовки учнів (М. Вашуленко, Н. Голуб, О. Горошкіна, І. Гудзик, В. Мельничайко, М. Пентилюк, К. Пономарьова, О. Хорошковська, Г. Шелехова та ін.); комунікативний підхід до вивчення української мови (О. Біляев, Т. Донченко, Л. Скуратівський, В. Мельничайко, М. Пентилюк та ін.). Сучасні дослідники (М. Вашуленко, Л. Варзацька, В. Мельничайко, О. Онопрієнко, М. Пентилюк, О. Пометун, О. Савченко та ін.) вирішують проблему вдосконалення методів і прийомів навчання мови з метою ефективного впливу на мовленнєві здібності молодших школярів. Великого значення учені надають розвиткові усного

та писемного мовлення учнів, мовленнєвій культурі особистості.

Мета статті. Мета статті – проаналізувати психологічні засади формування мовно-мовленнєвої компетентності в учнів початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Навчання української мови в початковій школі за Державним стандартом початкової освіти та Типовими освітніми програмами Нової української школи (Derzhavnyj standart pochatkovoji osvity, 2019; Typovi osvichni prohramy Novoji ukrajinskoji shkoly dlja zakladiv zaghaljnoji serednjoji osvity: 1-2 ta 3-4 klasy, 2019) зорієнтовано на формування комунікативної компетентності у здобувачів початкової освіти, на розвиток в учнів умінь взаємодіяти усно й письмово, досліджувати мовні явища, сприймати, аналізувати, інтерпретувати, критично оцінювати інформацію в текстах різних типів, стилів, жанрів, медіатекстах та використовувати її для збагачення духовного, культурного й національного самовираження.

Мовно-мовленнєва компетентність як складник комунікативної компетентності учнів початкової школи, на думку М. Вашуленка, В. Собко, полягає в «засвоєнні знань про мову і сформованості умінь користуватися нею, багатством її виражальних засобів залежно від мети та умов спілкування» (Vashulenko, Sobko, 2011). Ми розуміємо мову як систему знаків, як засіб спілкування, натомість мовлення є способом реалізації мови, процесом мовленнєвої діяльності учнів.

У лексикографічних працях поняття *мовлення* потрактовано як «здатність висловлювати свої думки; те, що виражає собою яку-небудь думку, що може бути засобом спілкування»

(Slovnyk ukrajinsjkoji movy : v 11 t., 1973); як «процес добору і використання засобів мови для спілкування з іншими членами мовного колективу. Мовлення є формою існування живої мови, у мовленні мова функціонує і в процесі функціонування перебуває в постійному розвитку» [Ghanych, Olijnyk, 1985]; «мовна діяльність» (Velykuj tlumachnyj slovnyk suchasnoj ukrajinsjkoji movy, 2002).

У психологічній літературі поняття *мовлення* розглядається як «процес переходу від задуму до його розуміння тієї чи іншої мови й далі до реалізації у зовнішньому мовленні – усному чи писемному» (Leontj'ev, 1999).

Загальновизначеними є три форми мовлення: зовнішня усна, зовнішня письмова і внутрішня. У внутрішньому мовленні здійснюється підготовка до писемного. Перш ніж щось написати, учень повинен зрозуміти, уявляти для себе, що він писатиме. Чим відповідалніше письмове завдання, тим складніша внутрішня робота молодшого школяра над словом (Vughotskyj, 1979). Л. Виготський внутрішнє мовлення називає «мовленням для себе, а зовнішнє – для інших». Учений торкається проблеми «чернетки», тобто робить спробу простежити шлях від неї до «чистовика». На його думку, навіть за відсутності «чернетки» момент обдумування писемного мовлення особливо важливий, оскільки спочатку відбувається внутрішнє промовляння, а вже потім написання. Таку ситуацію дослідник називає «мисленневою чернеткою», що ототожнюється ним із внутрішнім мовленням (Vughotskyj, 1979). Відкриття Л. Виготським психологічної своєрідності писемного мовлення зумовило необхідність дослідити процес його формування. З огляду на те, що «писемне мовлення є найбільш багатослівна, точна й розгорнута форма мовлення» (Vughotskyj, 1979), вчений зближує його з внутрішнім мовленням на тій підставі, що обидва види є формами монологу. На користь цього твердження свідчить положення Б. Баєва про тісний зв'язок між писемним і внутрішнім мовленням: «Генетично писемне мовлення виникає пізніше від внутрішнього, і, отже, певним чином на основі внутрішнього» (Баєв, 1966). На нашу думку, усне і писемне мовлення як форми зовнішнього мовлення перебувають у тісному взаємозв'язку із внутрішнім мовленням.

У процесі формування мовно-мовленнєвої компетентності учнів початкової школи важливо враховувати індивідуально-вікові особливості уваги, уяви, мислення, пам'яті, сприймання й розуміння, властивості психіки (емоції, почуття), мовне чуття особистості, її досвід комунікації в реальному та віртуальному просторі.

Вагоме значення під час формування мовно-мовленнєвої компетентності молодших школярів має *увага*, яка, за висловленням К. Ушинського, – «єдині двері, через які враження зовнішнього світу проникають у свідомість людини» (Ushynsjkyj, 1954). У «Сучасному тлумачному психологічному словнику» поняття уваги висвітлено як «спрямованість психічної діяльності людини та її зосередженість у певний момент на об'єкти або явища, які мають для людини певне значення при одночасному абстрагуванні від інших, в результаті чого вони відображаються повніше, чіткіше, глибше, ніж інші» (Shapar, 2007).

Часто на практиці доводиться спостерігати, коли учень у письмових роботах засвідчує неординарні творчі здібності, виявляє ознаки самостійної життєвої позиції, але робить значну кількість помилок. Іноді в таких випадках можна почути знайому фразу вчителя: «Який (-а) ти неухажливий (-а)!». На нашу думку, причиною помилок у письмових роботах є не тільки неухажливість учня. Слушними із цього приводу є слова Д. Богоявленського про те, що в навчанні важливими є не лише накопичені знання, «але і свого роду розумові операції (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення і т. ін.), добре відпрацьовані і міцно закріплені, які можна вважати інтелектуальними вміннями» (Boghojavlenskyj, 1959).

У психологічній літературі традиційно виокремлюють мимовільну увагу, тобто таку, що виникає несвідомо, бо сторонній подразник виявляється сильнішим за предмет свідомого зосередження, довільну увагу – свідоме зосередження дитини на певних об'єктах чи явищах дійсності, та післядовільну увагу, яка настає після свідомого зосередження на предметах і явищах у процесі довільної уваги та не потребує вольових зусиль. У навчальній діяльності молодших школярів психологи рекомендують спрямовувати максимальні зусилля на розвиток довільної уваги. Адже стійка

сконцентрована увага дає можливість молодшому школяреві ефективно сприймати інформацію, самостійно створювати тексти, успішно спілкуватися. Здатність уваги швидко перемикається і зосереджується в різних комунікативних ситуаціях сприяє також розвитку умінь і навичок толерантного спілкування та взаєморозуміння.

Продуктування текстів різних типів, стилів і жанрів мовлення завжди є творчим процесом, який передбачає логічний, послідовний, переконливий виклад змісту тексту та правильне граматично-правописне його оформлення на письмі. Як засвідчує практика, в молодших школярів недостатньо естетичного та емоційно-чуттєвого досвіду, духовного інтелекту, усвідомлення значення мови, уміння вільно спілкуватися літературною мовою в побуті та освітньому процесі. Однією із причин є те, що в маленьких авторів власні враження лише формуються, розвивається уява. Уява – це психічний процес «створення індивідом наочних образів» (Shapar, 2007), а відтак уявлення нових об'єктів виникає із сукупності елементів відповідно до певних закономірностей поєднання їх, а не в довільній комбінації (Shapar, 2007). Ефективність уваги може бути визначена рівнем уваги (інтенсивність, концентрація), об'ємом (широта, розподіл уваги), швидкістю перемикавання і стійкістю (Shapar, 2007).

Мовлення взаємопов'язане з мисленням, розвивається на основі мислення, мовлення матеріалізує і виражає мислення через слово, речення, текст. Психологи вважають, що кожна людина інформацію сприймає не очима чи вухами, а мозком, адже саме він її опрацьовує, і передусім від його реакції залежить ефективність комунікації. Думки не можуть бути оформлені й збережені без мовлення, яке розвивається на основі мислення, крім того, мовлення, розвиваючись, сприяє формуванню думки, вдосконалює її. З одного боку, мислення ширше за мовлення, бо воно спирається не тільки на мову. У психології найбільш поширеними є такі види мислення: за ступенем новизни й оригінальності (*репродуктивне (відтворювальне)* і *продуктивне (творче)*), за способом і формою діяльності (*наочно-дійове, наочно-образне, словесно-логічне (абстрактне)*) (Shapar, 2007). Як правило, усі названі види мислення поєднуються, тобто процес

логічного мислення включає в себе, наприклад, елементи наочно-образного й т. ін. Творче мислення належить до найскладніших психічних функцій, на що наголошував Л. Виготський: «Наукове розуміння цього питання змушує нас розглядати творчість швидше як правило, ніж як виняток... У повсякденному житті творчість є необхідною умовою існування» (Vughotskyj, 1979). Тому нині так важливо, щоб мовний матеріал розглядався системно, сприяв практичному засвоєнню учнями теоретичних знань, вмінню висловлювати власні думки, описувати явища, розповідати про події тощо.

Властивостями мислення є ясність, логічність, глибина, широта, гнучкість, швидкість, стійкість, усвідомленість, самостійність, критичність. Упродовж останніх десятиліть в європейському та українському освітньому просторі науковці особливу увагу приділяють питанню розвитку критичного мислення учнів, оскільки, розвиваючи критичне мислення, ми формуємо значно більше, ніж просто вміння аналізувати, інтерпретувати, оцінювати інформацію, ми плекаємо особистість учня, його ціннісну сферу, формуємо певні настанови, розуміння важливості співпраці в команді, несприйняття чорно-білої картини світу і т. ін. Завдяки таким здобуткам учень у майбутньому обирає ефективні стратегії та моделі комунікативної поведінки, усвідомлено сприймає навколишню дійсність, оцінює перебіг і результати власної діяльності та діяльності інших, вміє аргументовано захищати свою думку як у стандартних, так і в нестандартних ситуаціях, самостійно розв'язуючи проблеми, обґрунтовуючи вибір із кількох альтернатив і приймаючи виважене рішення, здатний самореалізуватися й самоствердитися.

Важливу роль у формуванні мовно-мовленнєвої компетентності учнів початкової школи відіграє *пам'ять*. Пам'ять – когнітивний процес, що полягає в запам'ятовуванні, збереженні та відновленні інформації. Пам'ять складається із чотирьох основних процесів: запам'ятовування, зберігання, відтворення й забування. Вона є необхідною умовою психологічного розвитку дитини, адже нові утворення ґрунтуються на зафіксованих здобутках. Завдяки пам'яті учень набуває потрібні знання, уміння й навички. В. Крутецький стверджував, що в процесі навчання пам'ять

розвивається в бік зростання питомої ваги словесно-логічного, змістовного запам'ятовування та розвитку здатності свідомо керувати і регулювати її прояви (довільна пам'ять) (Kruteckuj, 1980). Учні початкових класів легко й міцно запам'ятовують як окремі слова, словосполучення, речення, так і текстовий матеріал з мови, якщо він поданий цікаво, візуалізовано, у процесі виконання комунікаційно-ситуаційних завдань. Водночас варто наголосити, щоб під час формування мовно-мовленнєвої компетентності учні не забували напам'ять неусвідомлений мовний матеріал, а здійснювали дослідження мовних явищ та використовували знання з мови в мовленнєвій творчості.

У процесі формування мовно-мовленнєвої компетентності у здобувачів початкової освіти Нової української школи вагомим є *мовне чуття*. У нашому розумінні мовне чуття – це вміння користуватися мовними засобами відповідно до комунікативної ситуації на основі відчуттів, інтуїції. Л. Струганець трактує аналізований феномен як вироблену «мовною практикою здатність мовця орієнтуватися в мовних

явищах, інтуїтивно вибираючи ті нормативні мовні елементи, які найбільше відповідають завданням і умовам комунікації» (Strughanecj, 2000). Мовне чуття може бути вродженим і набути, його можна розвивати й удосконалювати на прикладі взірцевих текстів для читання та слухання, якщо системно працювати над культурою спілкування та критично ставитися до власного мовлення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, аналіз сучасних концепцій навчання української мови в Новій українській школі виявив суспільну потребу в серйозній увазі до формування мовно-мовленнєвої компетентності в молодших школярів, оскільки учень у сучасному інформаційному суспільстві повинен уміти правильно і комунікативно доцільно користуватися рідною мовою залежно від мети висловлювання та ситуації спілкування. Водночас варто відзначити, що формування мовно-мовленнєвої компетентності молодших школярів є складним психологічним процесом, у якому важливу роль відіграють процеси уваги, уваги, уваги, пам'яті, мислення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баєв Б.Ф. Психологія внутрішнього мовлення. Київ : Рад. школа, 1966. 191 с.
2. Богоявленский Д.Н., Менчинская Н.А. Психология усвоения знаний в школе. Москва : АПН РСФСР, 1959. С. 7–23.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і головн. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. 1728 с.
4. Выготский Л.С. Сочинение в 6 томах. Т. 3. Москва : Педагогика, 1979. 487 с.
5. Вашуленко М., Собко В. Підготовка майбутніх учителів до формування мовно-мовленнєвої компетентності молодших школярів. *Початкова школа*. 2011. № 6. С. 27–31.
6. Вашуленко М.С. Методика навчання інтегрованого курсу «Українська мова» у 1–2 класах закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу : навч.-метод. посіб. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2019. 192 с.
7. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Вища школа, 1985. 360 с.
8. Державний стандарт початкової освіти. Типові освітні програми Нової української школи. Київ : «Світоч», 2019. С. 3–42.
9. Крутецкий В. Психология. Москва : Просвещение, 1980. 352 с.
10. Леонтьев А.А. Основы психолінгвистики. Москва : Смысл, 1999. 287 с.
11. Нова українська школа : poradnik dla vchitelja / za zag. red N.M. Bibik. Київ : Літера ЛТД, 2019. 208 с.
12. Словник української мови : в 11 т. ; Т. 4. Київ : Наукова думка, 1973. 840 с.
13. Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів. Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 2000. 88 с.
14. Типові освітні програми Нової української школи для закладів загальної середньої освіти: 1–2 та 3–4 класи. Київ : «Світоч», 2019. 336 с.
15. Ушинський К.Д. Рідне слово. Твори в 6 томах. Т. 1. Київ : Рад. школа, 1954.
16. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.

REFERENCES:

1. Bajev B.F. Psykhologhija vnutrishnjogho movlennja. Kyjiv : Rad. shkola, 1966. 191 s.
2. Boghojavlenskyj D.N., Menchynskaja N. A. Psykhologhija usvoenyja znanyj v shkole.. Moskva : APN RSFSR, 1959. S. 7–23.
3. Velykyj tlumachnyj slovnyk suchasnoji ukrajinsjkoji movy / [Uklad. i gholovn. red. V.T. Busel]. K., Irpinj : VTF „Perun”, 2002. 1728 s.
4. Vughotskyj L.S. Sochynenye v 6 tomakh. T. 3. Moskva : Pedagoghyka, 1979. 487 s.
5. Vashulenko M., Sobko V. Pidghotovka majbutnikh uchyteliv do formuvannja movno–movlennjevoji kompetentnosti molodshykh shkoljariv. Pochatkova shkola. 2011. № 6. S. 27–31.
6. Vashulenko M.S. Metodyka navchannja integhrovanogho kursu «Ukrajinsjka mova» u 1–2 klasakh zakladiv zahaljnoji serednjoji osvity na zasadakh kompetentnisnogho pidkhotu : navch.-metod. posib. Kyjiv : Vydavnychyj dim «Osvita», 2019. 192 s.
7. Ghanych D.I., Olijnyk I. S. Slovnyk linghvistychnykh terminiv. Kyjiv : Vyshha shkola, 1985. 360 s.
8. Derzhavnyj standart pochatkovoji osvity. Typovi osvitni prohramy Novoji ukrajinsjkoji shkoly. Kyjiv «Svitoch», 2019. S. 3–42.
9. Kruteckij V. Psykhologhija. Moskva : Prosveshhenye, 1980. 352 s.
10. Leontj'ev A.A. Osnovy psykholynghvystyky. Moskva : Smysl, 1999. 287 s.
11. Nova ukrajinsjka shkola: poradnyk dlja vchytelja / za zagh. red N. M. Bibik. Kyjiv : Litera LTD, 2019. 208 s.
12. Slovnyk ukrajinsjkoji movy : v 11 t. ; T. 4. Kyjiv : Naukova dumka, 1973. 840 s.
13. Strughanecj L.V. Kuljtura movy. Slovnyk terminiv. Ternopilj: Navchaljna knygha-Boghdan, 2000. 88 s.
14. Typovi osvitni prohramy Novoji ukrajinsjkoji shkoly dlja zakladiv zahaljnoji serednjoji osvity: 1-2 ta 3-4 klasy. Kyjiv : «Svitoch», 2019. 336 s.
15. Ushynskyj K.D. Ridne slovo. Tvory v 6 tomakh. ; T. 1. Kyjiv : Rad. shkola, 1954.
16. Shapar V.B. Suchasnyj tlumachnyj psykhologhichnyj slovnyk. Xarkiv : Prapor, 2007. 640 s.